

ҚАДИМГИ ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ ХОРАЗМ АҲОЛИСИННИНГ ДИНИЙ УРФ-ОДАТЛАРИНИ АРХЕОЛОГИК МАЪЛУМОТЛАР АСОСИДА ТИКЛАШ МУАММОСИ

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021>.

Қурбанова Дилрабо Шерипбоевна,

Хоразм вилояти Халқ таълим ходимларини қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш ҳудудий маркази “Ижтимоий-иқтисодий фанлар методикаси” кафедраси катта ўқитувчиси, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD).

Аннотация: мақолада қадимги ва илк ўрта асрлар Хоразм воҳаси аҳолисининг диний эътиқодларининг археологик маълумотлар асосида тиклаш муаммоси ўрганилган. Шунинг, ҳар бир даврда Хоразм воҳасида ўтказилган археологик изланишлар давомида тўпланган маълумотлар таққослаб берилган. Исломга қадар бўлган Хоразм воҳаси аҳолисининг диний қарашларини ўрганиш жараёнида археологик маълумотлар билан бирга, Хоразм ёзувининг аҳамияти очиб берилган. Зардуштийлик дини ўрганилаётган даврда етакчи дин эканлиги мақолада асослаб берилган.

Калит сўзлар: Хоразм, археология, дин, урф-одат, ёзув, ҳайкалча, Зардушт, ибодатхона, олов, дафн.

ПРОБЛЕМА ВОССТАНОВЛЕНИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ ТРАДИЦИЙ ДРЕВНЕГО И РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОГО НАСЕЛЕНИЯ ХАРЕЗМА НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ДАННЫХ

старший преподаватель кафедры «Методика социально-экономических наук» Хорезмского областного центра переподготовки и повышения квалификации народного образования, доктор исторических наук

Аннотация: В статье исследуется проблема восстановления религиозных верований древнего и раннесредневекового Хорезмского оазиса на основе археологических данных. А также данные, собранные при археологических раскопках в Хорезмском оазисе в каждый период, сравниваются. В процессе изучения религиозных воззрений населения доисламского Хорезмского оазиса наряду с археологическими данными было выявлено значение письма. В статье утверждается, что зороастризм был ведущей религией в исследуемый период.

Ключевые слова: Хорезм, археология, религия, обычай, письма, скульптура, Зардушт, храм, огонь, захоронение.

THE PROBLEM OF RESTORING THE RELIGIOUS TRADITIONS OF THE ANCIENT AND EARLY MEDIEVAL POPULATION OF KHOREZM ON THE BASIS OF ARCHAEOLOGICAL DATA

Kurbanova Dilrabo Sheripbayevna

Senior Lecturer of the Department of “Methods of Socio-Economic Sciences” Regional Center for Retraining and Advanced Training of Public Education of Khorezm region, Doctor of Philosophy in History.

Abstract: The article examines the problem of religious beliefs of the ancient and early medieval Khorezm oasis on the basis of archeological data. And also the data collected during archaeological excavations in the Khorezm oasis in each period are compared. In the process of studying the religious views of the population of the pre-islamic Khorezm oasis, along with the archaeological ones, the meaning of writing was revealed. The article argues that Zoroastrianism was the leading religion during the period under study.

Keywords: Khorezm, archeology, religion, custom, letters, sculpture, Zardusht, temple, fire, burial.

Хоразм воҳаси аҳолиси эътиқодларини таҳлил қилиш жараёнида археологик жихатдан ўрганилган қадимий ибодатхоналар, бадиий маданият ёдгорликлари ва Хоразм ёзуви намуналари муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Қадимий эътиқодларни ўрганиш жараёнида, уларга оид тарихий маълумотларни тизимли кўриб чиқишни тақозо этади.

Мил. ав. IV – II асрларда Хоразм воҳасининг турли жойларида ибодатхоналар бино қилинди. Жанубда Амударёнинг Туямўйин торлигидан чиқиши сўл қирғоғида Элхарас, шимоли-ғарбда Устюрт чинки чегараларида Катта Ойбўйирқалъа марказидаги ибодатхона, Қуйи Амударёнинг сўл ва ўнг соҳил ерларида Қалъалиқир 2, Говур 3 ва Қўйқирилганқалъа ҳамда Оқшахонқалъа сарой – ибодатхонаси шулар жумласига киради[1].

Улар мамлакат миқёсида бош ибодатхоналар вазифасини бажарган. Турли иншоотлардан иборат ибодатхоналар, ўз ер мулклари, чорва подалари ва хунармандчилик устахоналарига эга бўлиб, алоҳида ибодатхона жамоалари, қоҳинлар ва хизматчилар бирлашмаларини ташкил этганлар. Ибодатхоналар атрофларида экин далалар, боғлар ва узумзорлар жойлашган.

Қўйқирилганқалъада думалоқ шаклга эга икки қаватли бинони С.П.Толстов дафн маросимлари, марҳумларни куйдириш удуми ибодатхонаси билан боғлаган. Қўйқирилганқалъанинг тахмин қилинган хоразмшоҳлар сулолавий дафн мақбара – ибодатхона функцияси ҳақидаги хулоса ҳам ўз исботини топмади [2].

Сўнгги йиллари илмий адабиётларда билдирилган фикрларга кўра, у Қалъалиқир 2 ва Говур 3 ибодатхоналари сингари Хоразм мамлакатаида

Энг катта ҳосилдорлик ибодатхонаси бўлган [3].

Б.И.Вайнберг Хоразм воҳасининг барча қадимий бош ибодатхоналарининг вазифаси масаласини кўриб чиқиб, Элҳарас ибодатхонасини сувни эъзозлаш, Амударёга сиғиниш удумлари билан боғлаб, бу қарашлар тизимида Қалъалиқир 2 ибодатхонасининг ўрни ва аҳамиятини алоҳида ажратиб кўрсатади [4].

Қалъалиқир 2 тенг ёнли учбурчак шаклда (томонларнинг узунлиги 195 м), ичида йўлак мавжуд мудофаа деворлар ва буржлар билан мустаҳкамланган йирик ибодатхона мажмуидир. Унинг асосий биноси думалоқ шаклда (диаметри 24 м) қасрнинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, ён томонларини ўраб олиб ибодатхона хўжалиги билан боғланган 20 та хона барпо этилган. Уларнинг ичида маиший ўчоқлар, тандирлар, сопол идишлар, хўжалик ўралар, мис ва темирга ишлов бериш устахоналарнинг қолдиқлари топилган. Мудофаа деворлар билан ўралган Қалъалиқирнинг асосий қисми очик жой, катта майдондан иборат [5].

Ушбу майдонда кўпчилик одамлар иштирокида оммавий диний маросимлар амалга оширилиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Бу жойда мусиқа ижросида кўшиқлар куйланиб, ибодатлар қилинган. Мазкур маросим зардуштийлик ва унга қадар шаклланган ҳосилдорлик эътиқодлари одатларига асосланиши мумкин эди. Бу борада археологик маълумотларга таяниб, фикр юритилади, холос.

Мазкур хулосага ўхшаш фикрни инкор этмаган ҳолда, Б.И.Вайнберг Хоразмда мидиялик муғларнинг миссионерлик фаолияти ҳақидаги масалани рўёбга чиқаради. Тадқиқотчи шундай ёзади: “Бунинг узатиб борилиши Аҳамонийлар етакчи илоҳалари Ахурамазда, Митра ва Анаҳита эътиқодларининг ёйилиши билан изоҳланади; дафн маросимларда ўзгаришлар юзага келади, сўл соҳил Хоразмда жасадларнинг тозаланган суяқларини сопол идишларда дафн этиш пайдо бўлади” [6].

Бирок, тадқиқотчининг фикрига мутлақ қўшилиб бўлмайди. Ўрта Осиёнинг жанубида бундай дафнларнинг вужудга келиши Мидияда муғлар ҳали юзага келмаган қадимги даврларга бориб тақалади. Муаммонинг эътиборли томони шундаки, Қадимги Бақтрия – Марғиёна археологик материаллари асосида тарих фанида рўёбга чиқарилган Зардуштга қадар “протозороастризм” масаласига оид адабиётларга Б.И.Вайнберг томонидан иқтибослар берилмаган, уларнинг мазмун моҳияти кўриб чиқилмаган ва шунга мувофиқ изоҳлар яратилмаган.

Шундай қилиб, антик даври Хоразмдаги айрим ибодатхоналарида оловга, бошқаларида эса худолар ва илоҳалар тасвирларига сиғинишган [7].

Хоразм воҳасида илк ўрта асрларга оид оташкада ва муқаддас оловни сақлаш учун мўлжалланган хоналарга эга алоҳида жойлашган эътиқод бинолари, уй-кўрғонлардаги махсус оловхоналар ва шаҳарлар худудларида (Аёзқалъа 2) ибодат мажмуалари аниқланган [8]. Е.Е.Неразик ёзишича, VI – VII асрлар Хоразмда илоҳий сиймолари

кушлар, ҳайвонлар ва ўсимликлар тасвирларида акс этилган. Хўроз, каптар ва товус қуёшнинг, Анахита ва Митранинг рамзлари сифатида саналиб келинган, шер тасвирида Митра сиймоси ифодаланган [9]. Митра дастлаб шартнома худоси ҳисобланган, кейинчалик – худо – жангчи ва қуёш эътиқодига оид илоҳий.

Кутайба Хоразми забт этиб, зардуштийлар ва уларнинг таълимотига қарши зарба беришга ҳаракат қилган. У маҳаллий китобларни мақсадли қуйдирган, билимдонлар кишилар, хаттотлар ва руҳонийлар – оташпараст қоҳинларни ўлдирган. Бироқ, воҳада оила-уруғларининг эски эътиқодлари сақланиб турган. Жигарбанд шаҳар харобаларида X асрга оид алоҳида хонада ердан бироз кўтарилган ва шакли инсон танасига ўхшаш пастгина оташкада топилган [10]. Антик ва илк ўрта асрларга оид муқаддас ўчоқлар-оташкадалар ердан 0,5 – 2 м баландликда кўтарилиб турган устун ёки очик идиш шаклда бунёд этилган. Улар пойдеворга эга бўлган [11]. Жигарбанд оташкадасини инсон танаси билан ўхшашлиги, қадимшуносларнинг ёзишича, у олов ҳомийси она олов ҳақидаги рамзий тушунчаларни ифодалайди. X асрда, яъни ислом дини кенг ёйилган даврда, бундай оташкадага яширин ибодат қилинганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас.

Хоразм воҳасида илоҳаларга сиғинишнинг дастлабки удумлари Элҳарас ибодатхонасида аниқланди (мил. авв. V – IV асрлар чегараси). Мазкур ибодатхонада лойдан ишланган ва сиртига ганч сувоғи берилган ҳайкаллар қисмлари топилган. Улар ичида, қадимда номаълум сабабларга кўра, боши ва оёқлари синдириб юборилган аёлнинг тана қисми ҳайкали эътиборга молик. Аёл, ўнг қўлини кўкраги тагида қисиб турган ҳолда тасвирланган. Бу кўринишда у Шарқдаги ҳосилдорлик илоҳалар тасвирларини эслатади. Унинг бўйи тахминан 1,1 метрни ташкил этади [12].

Бошқа бари синган ҳайкалларнинг парчалари сақланиб қолган (тана, бош, оёқ ва қўл қисмлари). Ҳайкаллар ранг-баранг геометрик ва ўсимлик нақшлар билан безатилган (қора, жигар, сарик, қизил, кўк ва тўқ сарик рангда). Аёл маъбудаларнинг сочлари қора рангда берилган, қўйлақлари тасма учбурчак, ромб ва тўртбурчак шаклдаги нақшлар билан безатилган, шунингдек маржонлар ва зираклар тасвирлари мавжуд [12]. Барча ҳайкаллар бинонинг деворлардаги алоҳида тоқчаларга ўрнатилган ва улар ибодат жойлар бўлган.

Элҳарас сингари, давр, ҳайкаллар ва рангтасвирлар жиҳатдан ибодатхоналар Ўрта Осиё худудларида топилмаган. Бақтрияда Аҳамонийлар даврига оид олов ибодатхоналари ўрганилган (Тиллатепа, Қутлуғтепа, Олтин 10), бироқ, бу ёдгорликларда ҳайкаллар ва деворий рангтасвирлар аниқланмаган. Шундай қилиб, Элҳарас ибодатхонасида зардуштийликка хос ҳосилдорлик эътиқоди ва аксарият маъбудаларга сиғиниш одатларининг излари аниқланди.

Қўйқирилганқалъа ибодатхонаси халққа хоч ўрнатилган меъморий режаси шаклида бунёд этилган. Бундай режада қуёш рамзи ва қуёш эътиқоди билан боғлиқ тасаввурларнинг акс этилиши эҳтимолдан ҳоли

эмас [13].

Тупроққалъа сарой – ибодатхонаси мураккаб режавий тўртбурчак саҳндан (180 x 180 м) ва деворлар билан ўралиб олинган қалъадан ташкил топган. Ибодатхона залларида мамлакат миқёсида қадрланган “Буюк муқаддас олов” ва хоразмшоҳлари олови ёниб турган. Шунингдек, заллардаги ҳайкаллар ва рангтасвирлари ҳосилдорлик, ўсимлик олами, шоҳлар аждодлари руҳларига таъзим қилиш ва бошқа эътиқодлар билан боғлиқ маросим ва афсоналар акс – садоси сақланиб қолган [14].

Ўз пайтида С.П.Толстов “Рақс тушаётган ниқоблар” деб атаган залда жуфт-жуфт бўлиб рақсга тушаётган эчки қулоқли эркак ва аёлларнинг деворий сурати сақланиб қолган. Одатда, бундай тасвирлар қадимий юнонлар тасвирий санъатида виночилик худоси Дионис эътиқоди билан боғланган (эчки бошли маҳлуқлар Дионис базмларида иштирокчилар сифатида тасвирланган). Мазкур тадқиқотнинг саҳифаларида Абу Райҳон Берунийнинг Хоразм маликаси шарафига ўтказилган “Мина кечаси” хайити ҳақидаги маълумот келтирилган эди. Бизнингча, Тупроққалъа рангтасвирларида мазкур ривоятнинг садоси сифатида вино тайёрлаш ва уни истеъмол қилиш натижасида маст ҳолида рақс ижро этиш, айш-ишрат базмларини эслатувчи мавзу акс этилганига ўхшайди.

Қазақлиётган (Оқшахонқалъа) шаҳар ҳаробаларида антик даврига оид сарой-ибодатхонаси (“муқаддас шаҳар”) топиб текширилгани бизга маълум. Ибодатхона атрофидаги йўлак – галерея деворлари одамлар, отлар ва чавандозлар, лола ва кўзиқоринлар шаклидаги ўсимликлар ва гул тасвирланган рангли манзаралар билан қопланган [15], шунингдек, 30 нафар кишининг суратлари топилган. Улар кўкрак баробар бўлиб, боши ёнлама ифодаланган [16].

Тасвирланган барча эркак кишилар соқолсиз, кўпларининг бошида тож мавжуд ҳамда тожсиз, боши қандайдир ноаниқ нарса билан қопланган кишилар тасвирлари ҳам бор. Археологик кашфиёт муаллифлари – В.Н.Ягодин ва А.Беттс мазкур рангтасвирларни “Хоразм номаълум ҳукмдорларининг суратлари” деб, уларни дастлаб мил. авв. IV – III асрлар ва кейин аниқлаштириб, мил. авв. II – I асрлар билан боғлаганлар [17].

Бизнингча, “ҳукмдорларнинг суратлари” деган фикрга бутунлай қўшилиш қийин. Кишилар суратлари умумий хусусиятга эга, тожли қиёфалар бир хил. Шахсларнинг қора сочлари орқага таралган бўлиб, бўйинни қоплаб туради. Юзлари оқ ёки сариқ, лаблари эса қизил рангда берилган, қизил рангга бўялган солинчоғида зирак тасвирланган. Бу ҳол барча суратлар учун хос, шунингдек, бўйин тилла соч билан қопланган тасвирларда, бундай соч толаларига турли ҳайвонларнинг майда ҳайкалчалари осилган [18].

Юқорида келтирилган белгиларга кўра, Оқшахонқалъа ибодатхонаси рангтасвирларида жонли муайян ҳукмдорлар суратлари эмас, балки ҳукмдор – аждодлар мавзуси ўз аксини топган. Тупроққалъа сингари бу ибодатхонада ҳам аждодлар руҳига сиғиниш одат намоён бўлган.

Шундай қилиб, таҳлил қилинган археологик маълумотлар Хоразм воҳасида ҳосилдорлик эътиқоди ҳамда оловга ва аждодлар руҳига сиғиниш одатларидан далолат беради.

“Авесто” нинг “Яшт” китобида марҳумлар руҳлари – “Фраваши” ларга бағишланган мадҳиялар мавжуд. Манбада ибодатга муносиб эркак ва аёл кишиларнинг рўйхати келтирилган. У “биринчи устозлар ва таълимотнинг биринчи тингловчиларидан” бошланади. Улар қаторида зардуштийликнинг дастлабки тарафдорлари Кави Виштасп ва малика Хутаоса тилга олинган. Хоразмда ҳам ўтиб кетганларни хотиралаш, аждодлар руҳини эъзозлаш одатлари муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Хоразм ёзувларининг ўрганилиши натижасида сув ва дарё, хусусан Амударё эътиқодининг мавжудлиги аниқланди. Амударё ҳомийси ва илоҳи ёзувларда “Вахш” деб аталган. Бу худо “Авесто” да тилга олинмаган. Тупроққалъа ва Қалъалиқир 2 ёзувларидан “Вахш меваси” ва “Вахш яратган” тушунчалари мавжуд [19].

“Вахш” сўзи билан боғланган шахсий исмлар Бактрия ва Сўғдда кенг тарқалган (“Вахш ҳадяси”, “Вахш таянчи”, “Вахш кули”, “Вахш чўриси”, “Вахш шуҳрати”), шунингдек, маҳаллий исмлар – *Waxšudāta*, *Waxšu* – *rta*, Македониялик Александр юришларини ёритган юнон тарихчиларининг асарларида, уларнинг тилига қулай “Оксудатес”, “Оксиартес” шаклида берилган ҳамда Амударё – “Оксус”, “Окс” деб аталган [20].

Бундан кўриниб турибдики, юнон-македонларнинг Бактрия ва Сўғдиёнага юришлари пайтида, бир-бирига яқин бўлган хоразм, сўғд ва бактрийлар тилларида, Амударё бу дарёнинг илоҳи сингари, “Вахш” деб аталган, юнонлар эса уни “Окс” деб аташган. Вахш атамаси хануз ҳам маълум (Вахш дарёси, Вахшивор қишлоғи).

Хоразм ёзувларида “Авесто” дан маълум худолар Митра, Рашну, Арта, Анаҳита (“Нахитак” шаклида) ва Вайу (шамол худоси) билан бирга Олд Осиё илоҳи Тира тилга олинган. Унинг номи Хумбузтепада топилган сопол сиртида акс этилган [21].

Дарё илоҳи Вахш “Авесто” да зардуштийларнинг худолари қаторида тилга олинмагани, Бактрия, Сўғд ва Хоразмда дарё сувига ибодат қилиш зардуштийликдан аввал шакланган ўзига хос хусусиятларга эга сув ва дарё эътиқоди ривожланишидан гувоҳлик беради. Айниқса, Хоразм воҳасида Аму ягона дарё бўлиб, ҳаёт ҳадя этувчи манбаи сифатида аҳоли томонидан чексиз қадрланган ва улуғланган. Шу билан бирга, тошқин пайтида Амударё тўлқинлари тез-тез қишлоқлар ва далаларни ювиб ташлаб, даҳшат кучга айланган. Хоразмликлар дарёдан кўркиб, унга қурбонлик қилишган. Аҳоли орасида Амударё аҳамиятига нисбатан икки ёқлама ёндошув устунлик қилган, – дарё ҳаёт берувчи ва ундан маҳрум қилувчи куч деб саналган.

Шундай қилиб, исломга қадар Хоразм воҳаси аҳолисининг эътиқодлари ва диний қарашларини ўрганиш жараёнида археологик маълумотлар ва Хоразм ёзувининг аҳамияти бекиёсдир. Зардуштийлик Ўрта Осиё деҳқончилик вилоятларида кенг тарқалган. Бу ўлкада

қадимдан шаклланган эътиқодлар, урф-одатлар ва қадриятлар Заратуштра таълимотига зид келмаган. Бироқ, ғалати шундаки, “Авесто” нинг “Видевдат” китобида зардуштийлик динини қабул қилган 16 та мамлакатлар қаторида Хоразм тилга олинмаган [22]. Археологик материаллар ва Хоразм ёзуви маълумотларидан эса воҳада зардуштийлик жуда эрта ёйилгани шубҳасиз кўриниб турибди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Калалы – Гыр 2. Культурный центр в Древнем Хорезме IV – II вв. до н.э. – М.: ИВЛ РАН, 2004; Ягодин В., Беттс А. Хоразм номаълум ҳукмдорларининг суратлари//Фан ва турмуш. – Тошкент, 2008. № 3-4-5; Мамбетуллаев М.М. Исследование храмового комплекса Большая Айбуйир–кала//Археология Узбекистана. – Ташкент, 2011. № 1.
2. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – М., 1962. – С. 133-134.
3. Кой-Крылган-кала – памятник культуры древнего Хорезма IV в. до н.э. – IV в н.э.//Тр. ХАЭЭ. – М., 1967. Т. V. – С. 173-215, 227-251.
4. Калалы – Гыр 2... С. 237-240.
5. Калалы – Гыр 2... С. 12-17, рис. 2/4.
6. Вайнберг Б.И. Водный торговый путь по Амударье и культовые центры вблизи него//Проблемы истории, филологии, культуры. – Магнитогорск, 2005. – С. 14-15.
7. Рапопорт Ю.А. Религия древнего Хорезма. Некоторые итоги исследования//Этнографическое обозрение. – М., 1966. № 6. – С. 31.
8. Неразик Е.Е. Формирование раннесредневекового общества в низовьях Амударьи. – М.: Гриф и К., 2013. – С. 89-91.
9. Вишневская О.А., Рапопорт Ю.А. Следы почитания огня в средневековом хорезмском городе//Этнография и археология Средней Азии. – М.: Наука, 1979. – С. 105-112
10. Нозилов Д. Марказий Осиёдаги зардуштийлар ибодатхоналаридаги оташкадалар//Санъат. – Тошкент, 2007. – Б. 4-6.
11. Левина Л.М. Древнехорезмийский памятник – Елхарас. – М., 2001. – С. 53.